

Edyta Wolter

Wychowanie człowieka w obliczu zagrożeń cywilizacji technicznej

Forum Pedagogiczne 1, 27-56

2012

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

EDYTA WOLTER

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

WYCHOWANIE CZŁOWIEKA W OBLICZU ZAGROŻEŃ CYWILIZACJI TECHNICZNEJ

EDUCATION SOCIETY IN THE FACE OF THE DANGERS OF THE TECHNICAL CIVILIZATION

Streszczenie

Na początku XXI wieku w związku z bardzo szybkim rozwojem wiedzy naukowej dokonuje się postęp wysokiej jakości techniki, mobilności informacji i usług. Ten „syndrom galopującej technologii” stał się nośnikiem reifikacji, wypacza postawy współczesnego człowieka. Rozwój techniki doprowadził do zniszczenia biosfery, zanieczyszczenia hydrosfery, atmosfery – czego efektem są liczne choroby cywilizacyjne, spowodowane toksycznym oddziaływaniem szkodliwych dla zdrowia pierwiastków (ołowiu, kadmu, rtęci itd.). Ten trudny problem jest przedmiotem dociekań interdyscyplinarnych – w niniejszym artykule wyjaśniono jak wychowywać społeczeństwo żyjące w obliczu dysharmonii zagrożeń dla ludzkiej godności i zdrowia.

Słowa kluczowe: „Syndrom galopującej technologii”, środowisko, wychowanie ekologiczne, socjalizacja, zdrowy styl życia.

Summary

At the beginning of the 21 st century, the rapid growth of scientific knowledge encourages the progress of high-quality technology, mobili-

ty information and services. This “galloping technology syndrome” has become a means of reification, warping the attitudes of modern man. Advances in technology have led to destruction of the Earth’s biosphere and pollution of the hydrosphere and the atmosphere, resulting in numerous lifestyle diseases caused by the toxic effects of chemical elements harmful to humans (lead, cadmium, mercury, etc.). This difficult problem is investigated as part of interdisciplinary studies. This article explains how to educate society in the face of the disharmony of the threats to human dignity and health.

Key words:

“Galloping technology syndrome”, environment, ecological upbringing, socialization, healthy lifestyle.

„Nasza Matka Ziemia jest ciężko chora: oddycha skażonym powietrzem, pije zanieczyszczoną wodę, a na jej ciele coraz więcej głębokich ran – śladów niepohamowanej eksploatacji jej bogactw. Matka, która została brutalnie potraktowana przez swoje współczesne dzieci, woła o ratunek”.
(D. Zimoń¹)

WPROWADZENIE

W pierwotnym znaczeniu pojęcie cywilizacji łączono z ideą postępu – procesem oddalania się od stanu „dzikości”, następnie w związku z doskonaleniem interakcji społecznych (cywilizowano ludność „barbarzyńską”) i panowaniem nad „niecywilizowaną” przyrodą. Europejska nowożytna wiara w nieograniczone możliwości ludzkiego umysłu i rozwoju wiedzy jest charakterystyczna przede wszystkim dla świa-

¹ B. Jurczyk, Ekologia – Człowiek – Kościół. Antropologiczny wymiar kryzysu ekologicznego w ocenie Kościoła, Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Opolskiego, Opole 2002, s. 74.

topogładu cezury oświecenia. Przy czym cywilizacja jest pojęciem szerszym niż kultura, ponieważ przekracza granice państw i okresów historycznych.

REIFIKACJA OSOBY LUDZKIEJ W ŚRODOWISKU ŻYCIA

Na przełomie XX/XXI wieku – w związku z bardzo szybkim rozwojem wiedzy naukowej dokonuje się postęp „...wysokiej techniki...”, mobilności informacji i usług. Ten „syndrom galopującej technologii” i stosowania kryteriów ilościowych stał się nośnikiem reifikacji, wypacza postawy współczesnego człowieka – co prognozował około czterdzieści lat temu Julian Aleksandrowicz², autor tak znanych publikacji jak (m.in.) „Sumienie ekologiczne” (1979), „U progu medycyny jutra” (współautor 1988). Aleksandrowicz ostrzegał, że stresy psychiczne, które stanowią „piętno naszych czasów” wyzwalają wzmożone wydzielanie sterydów nadnerczowych, zwiększają poziom cholesterolu, trójglicerydów – sprzyjających powstawaniu zakrzepów. Wyjaśnił ekologiczne uwarunkowania³ chorób nowotworowych – fizyczne, chemiczne, biologiczne czynniki chorobotwórcze, jako skutek zaburzonej równowagi w środowisku życia. Julian Aleksandrowicz podkreślił, że medycyna leczy choroby psychiczne, ale pozostaje bezsilna wobec chorobotwórczych (przedmiotowych) form interakcji w strukturze życia społecznego. Apelowo o tworzenie warunków, sprzyjających zdrowiu i rozwojowi wrażliwości moralnej (która zależy od stosunków społecznych). Ochronę środowiska pojmował szeroko – zwłaszcza w odniesieniu do moralnego stosunku człowieka do wszystkich bytów w środowisku życia. Twierdził, że ochrona zasobów naturalnych jest podstawą dostatniego życia⁴ na Ziemi.

² J. Aleksandrowicz, *Biosfera i nauka o zdrowiu człowieka*, Polska Akademia Nauk Oddział w Krakowie, Kraków 1971, s. 8.

³ J. Aleksandrowicz, *Biosfera a zdrowie społeczności*, Wydanie drugie, Polska Akademia Nauk, Kraków 1978, s. 23 i nast.

⁴ Na ten temat pisano w wielu publikacjach naukowych, m. in. [w:] P. Duvigneaud, *Biosfera jako środowisko człowieka* (tłum. Z. Wójcik), Państwowe Wydawnictwa Rolnicze i Leśne, Warszawa 1975, s. 226 i nast.

Problematykę dotyczącą życia społeczeństw „technologicznych” wyjaśnił także Erich Fromm. Prognozując – na przełomie lat 60/70 XX wieku – jakość życia „odczłowieczonego” społeczeństwa roku 2000, uzasadnił wartość metod humanistycznych w walce z nadmiernym wzrostem konsumpcji, wyalienowaną biurokracją⁵ społeczeństwa technologicznego i „quasi” – hipnotycznymi sposobami interakcji społecznych (stosowanymi w reklamie oraz w polityce⁶), które szkodzą zdrowiu psychicznemu. Pisał, że człowiek w cybernetycznym świecie jest otoczony przez tyle rzeczy, ile jest gwiazd na niebie⁷, a wraz z rozwojem cywilizacji wzrasta funkcjonalna własność rzeczy, które w cybernetycznej rzeczywistości szybko się dezaktualizują. W trosce o zdrowie psychiczne – postulował humanizację społeczeństwa technologicznego.

Według Erika H. Eriksona „ludzie, których łączy kultura, okres historyczny czy cel gospodarczy, mają wspólne wyobrażenia dobra i zła”⁸, co także można zaobserwować w modnym na początku XXI wieku – konsumpcyjnym stylu życia⁹ i „transgresyjnej wyobraźni płynnej nowoczesności”¹⁰ – ery globalnych praw i lokalnych porządków¹¹. Krytyk globalizacji – Jean Baudrillard podkreślił, że człowiek epoki dostatku już nie egzystuje w środowisku ludzi, lecz otoczony jest przez przedmioty¹². Do skutków technicznych i kulturowych na-

⁵ E. Fromm, *Rewolucja nadziei. Ku uczłowieczonej technologii* (tłum. H. Adamska, wstęp M. Chałubiński), Dom Wydawniczy Rebis, Poznań 2000, s. 132.

⁶ E. Fromm, *Mieć czy być?* (tłum. J. Karłowski), Dom Wydawniczy Rebis, Poznań 2010, s. 252.

⁷ E. Fromm, *O sztuce istnienia* (tłum. R. Saciuk), Wydanie drugie, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa – Wrocław 2000, s. 103.

⁸ E. H. Erikson, *Tożsamość a cykl życia* (tłum. M. Żywicki), Wydawnictwo Zysk i S-ka, Poznań 2004, s. 15.

⁹ Z. Bauman, *Konsumowanie życia* (tłum. M. Wyrwas-Wiśniewska), Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2009, s. 95.

¹⁰ Z. Bauman, *Utopia bez toposu* (tłum. A. Szylżycka), [w:] M. Jacyno, A. Jawłowska, M. Kempny (red. nauk.), *Kultura w czasach globalizacji*, Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa 2004, s. 31.

¹¹ Z. Bauman, *Globalizacja. I co z tego dla ludzi wynika* (tłum. E. Klekot), Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 2000, s. 121.

¹² J. Baudrillard, *Spółczesność konsumpcyjnego świata* (tłum. S. Królak), Wydawnictwo Sic! s.c., Warszawa 2006, s.141.

stępstw racjonalizacji i produkcji na masową skalę, zaliczył „cybernetyczną operacyjność, kod genetyczny, aleatoryczny porządek mutacji, zasadę nieokreśloności...”¹³, przepływ sensu¹⁴, degradację wspólnej przestrzeni życiowej. Dzieje się tak, ponieważ według Mariana Nowaka – „tożsamość każdego pojedynczego człowieka posiada zawsze charakter społeczny – jest ona przekazywana przez społeczność, powstaje w relacjach międzyludzkich, a nie w jakiejś autonomicznej autorefleksji”¹⁵.

Wszechświat tworzy jedną – niepodzielną całość¹⁶. Środowisko naturalne w znaczeniu pierwotnym – to biosfera, której implikację stanowią ekosystemy (zespoły współzależnych od siebie organizmów¹⁷). W znaczeniu wtórnym środowisko naturalne stanowi całokształt wykreowanej przez człowieka kultury życia społecznego, w której zawiera się „materiał” środowiska pierwotnego¹⁸. Podstawą ekologii jest teza o wzajemnych oddziaływaniach w ekosystemach elementów biotycznych, a więc żywych organizmów – producentów (roślin), konsumentów (zwierząt) i reducentów (mikroorganizmów), rozkładających materię organiczną na sole mineralne oraz abiotycznych, obejmujących skład mineralny gleby, wodę i właściwości fizyko – chemiczne powietrza wraz z klimatem, tj. temperaturą, opadami, wilgotnością, nasłonecznieniem i przewietrzaniem. Wszystkie elementy są ściśle ze sobą powiązane i zapew-

¹³ J. Baudrillard, *Wymiana symboliczna i śmierć* (tłum. S. Królak), Wydawnictwo Sic! s.c., Warszawa 2007, s. 8.

¹⁴ J. Baudrillard, *W cieniu milczącej większości albo kres sfery społecznej* (tłum. S. Królak), Wydawnictwo Sic! s.c., Warszawa 2006, s. 15

¹⁵ M. Nowak, *Podmiotowość – jej znaczenie i wartość w pedagogice chrześcijańskiej*, [w:] „*Paedagogia Christiana*” (Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika), 2009, nr 2 (24), s. 19.

¹⁶ B. Lange, *O immaterialnej interpretacji teorii kwantów*, [w:] A. Dyduch-Falniovska, M. Grzegorzczak, Z. Mirek (red.), *Między niebem a ziemią. Ku etyce ekologicznej*, Kraków 2000, s. 156.

¹⁷ Np. ekosystem lasu, ekosystem łąki, ekosystem stawu, ekosystem morza, ekosystem oceanu itd.

¹⁸ B. Jurczyk, *Ekologia – Człowiek – Kościół. Antropologiczny wymiar kryzysu ekologicznego w ocenie Kościoła* (przedmowa A. Marcol), Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Opolskiego, Opole 2002, s. 44.

niąją trwałość ekosystemu¹⁹. Zatem środowisko naturalne człowieka tworzy przyroda (w której jest pokarm²⁰), społeczeństwo oraz sama osoba stanowi dla siebie środowisko²¹. Rozwój techniki doprowadził do zniszczenia biosfery, zanieczyszczenia hydrosfery, atmosfery – czego efektem są liczne choroby cywilizacyjne²², spowodowane m.in. toksycznym oddziaływaniem szkodliwych dla zdrowia pierwiastków: ołowiu, kadmu, rtęci oraz stosowanych chemicznych dodatków do żywności²³. Poza tym konsekwencją cywilizacji techniczno – przemysłowej jest prymat produkcji i konsumpcji nad wartością ludzi²⁴.

Czesław M. Cekiera podkreślił, że można zaobserwować swoisty paradoks – im bardziej człowiek współczesny opanowuje prawa przyrody, rozwija technikę, tym bardziej czuje się zagrożony ze strony samego siebie i tego, co sam wyprodukował – żyje w obawie o życie zagrożone wynalazkami, wojnami, w strachu przed terrorystami, gwałtem, agresją, utratą wolności i patologiami społecznymi. Im bardziej stara się, aby „mieć dużo i dobrze”, tym bardziej przestaje „być” – być człowiekiem uczciwym, sprawiedliwym, wrażliwym na dobro, piękno i wartości społeczne²⁵. Według Stanisława Chrobaka świat współczesny jest światem

¹⁹ L. Koźuchowski, Ochrona bioróżnorodności w Polsce – wyzwaniem dla edukacji. Część II, [w:] „Wychowanie na co Dzień” (Wydawnictwo Edukacyjne Akapit) 2008, nr 10 – 11 (181 – 182), s. 24.

²⁰ J. A. Bednarski, Ekologiczna produkcja zdrowej żywności szansą dla gospodarstw rolnych regionu podkarpacia, [w:] I Międzynarodowa Konferencja Naukowa „Ekologia – Żywność – Zdrowie”, Acta Scientiarum Premysliensia, Wyższa Szkoła Gospodarcza, Przemysł 2005, s. 38 i nast.

²¹ M. Wyrostkiewicz, Ekologia ludzka. Osoba i jej środowisko z perspektywy teologiczno – moralnej, Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 2007, s. 51 i nast.

²² E. D. Kilbourne, W. G. Smillie (red.), Ekologia człowieka i zdrowie publiczne (tłum. J. Leowski, słowo wstępne Z. J. Brzeziński), Państwowy Zakład Wydawnictw Lekarskich, Warszawa 1973, s. 2.

²³ I. Kędzierska, W. Kędzierski, Ekologia a choroby cywilizacyjne, Polskie Stowarzyszenie Pomocy Dzieciom Chorym na Astmę i Alergię przy Instytucie Gruźlicy i Chorób Płuc, Zespół Pediatryczny w Rabce, Rabka 1995, s. 31 i nast.

²⁴ L. Koźuchowski, Problem edukacji ekologicznej, [w:] „Acta Universitatis Nicolai Copernici Pedagogika XVII – Nauki Humanistyczno-Społeczne” 1993, z. 252, s. 10.

²⁵ C. M. Cekiera, Rodzina wobec zagrożeń środowiska ekologicznego, [w:] J. M. Dołęga, J. W. Czartoszewski (red.), Rodzina ludzka w nauce i kulturze, Acta Uni-

permanentnie zagrożonym, ludziom towarzyszy „pustka egzystencjalna”, niepokój, lęk, że postęp technologiczny zwróci się przeciwko człowiekowi²⁶. Natomiast Anna Fidelus pisze, że niepokojącym zjawiskiem jest relatywizm moralny, co sprzyja wzrastającej liczbie problemów społecznych oraz nieczułości na problemy dzieci, rodziny, sąsiadów²⁷.

Trzeba zatem kształtować harmonię emocjonalną ludzi, kreować podstawę dla życia w kategoriach ekologicznych, zdrowego żywienia, zdrowej samorealizacji: poznawczej, emocjonalnej, aplikacyjnej – w harmonii ze środowiskiem naturalnym, społeczno – przyrodniczym. Warto w tym miejscu przypomnieć, że zdrowe zbiorowiska leśne nie tylko mają duże walory estetyczne i dostarczają wielu surowców wykorzystywanych przez człowieka, ale stanowią także bogactwo gatunkowe dla roślin i zwierząt. Mają duże właściwości dźwiękoszczelne, poprawiają walory klimatu lokalnego, stanowią ważny czynnik w procesie glebotwórczym, są ogniwem gospodarki wodnej środowiska, regulują obieg dwutlenku węgla i tlenu w atmosferze ziemskiej²⁸. Ponieważ człowiek jest zespolony z przyrodą – dewastacja środowiska naturalnego oraz reifikacja osoby ludzkiej w niezrównoważonym rozwoju techniki stanowi zagrożenie zarówno dla ludzi, jak i dla środowiska naturalnego, którego człowiek stanowi integralną część. Poza tym niekontrolowany postęp techniczny i gospodarczy – według Jana Pawła II – stanowi poważne zagrożenie dla ludzkiej godności²⁹.

versitatis Masuriensis (Episteme 8 (2000)), Wydawnictwo Wszechnicy Mazurskiej, Olecko 2000, s. 11.

²⁶ S. Chrobak, *Podstawy pedagogiki nadziei*, Wydawnictwo Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa 2009, s. 498.

²⁷ A. Fidelus, *Grupy samopomocowe jako forma pracy socjalnej z osobami w sytuacjach problemowych*, [w:] B. Kałdon, I. Kurlak (red.), *Wokół problematyki pomocy dziecku i rodzinie w sytuacji kryzysowej. Podejście interdyscyplinarne*, Wydawnictwo Diecezjalne i Drukarnia w Sandomierzu, Sandomierz – Warszawa 2011, s. 175.

²⁸ R. Opoka-Wójtowicz, W. Rozwadowska, Z. Wróblewski, *Poradnik ekologiczny* (przedmowa A. Grzywacz, S. Zięba, R. Andrzejewski), Zakład Ekologii Człowieka Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 1993, s. 49 i nast.

²⁹ Jan Paweł II, *Encyklika Redemptor Hominis* Ojca Świętego Jana Pawła II w której u początku swej papieskiej posługi zwraca się do czcigodnych braci w biskupstwie do kapłanów do rodzin zakonnych do drogich synów i córek Kościoła oraz do wszystkich ludzi dobrej woli (komentarz J. Krucina), Reprint Liberia Editrice Vaticana, TUM Wydawnictwo Wrocławskiej Księgarni Archidiecezjalnej, Wrocław 1994, s. 44 i nast.

CHRZEŚCIJAŃSKA IDEALIZACJA PRZYRODY

Ten ważny problem jest przedmiotem dociekań interdyscyplinarnych, realizowanych (m.in.) na polu badań naukowych doktryny personalistycznej, która nie jest schematem intelektualnym i nie narzuca formy działania. Personalizm jako ideacyjna perspektywa – przeciwstawia realizm duchowy abstrakcyjnemu idealizmowi i materializmowi³⁰. Uznaje prymat osoby ludzkiej nad materialną sferą życia i instytucjami w strukturze społecznej, włącznie z ekonomicznymi uwarunkowaniami ludzkiej egzystencji. W myśl tej doktryny człowiek jest człowiekiem dzięki swemu zaangażowaniu – jest stworzony, aby przekraczać siebie³¹, jest osobą wolną i rozumną, zdolną do miłości i ponoszenia odpowiedzialności, afirmacji prawdy i poszanowania godności wszystkich istot żywych³² w ekosystemie ziemskim. Według Emmanuela Mouniera naturą człowieka jest sztuczność, a ochrona krajobrazów, troska o uratowanie przyrody – jest jednym ze sposobów wyrażania głębokiego niepokoju o przyszłość³³. Nie powinno także być powodu do rywalizacji między wiarą a rozumem, ponieważ według Jana Pawła II są to dwa skrzydła, na których duch ludzki unosi się ku kontemplacji prawdy³⁴, niezbędnej przy rozwiązywaniu problemów dotyczących środowiska życia³⁵.

³⁰ E. Mounier, *Co to jest personalizm? oraz wybór innych prac* (wybór i red. tomu pierwszego A. Krasieński, wstęp J. Turowicz), Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, Kraków – Warszawa 1960, s. 248.

³¹ Tamże, s. 204.

³² Jan Paweł II, *Encyklika Dives in misericordia* (O Bożym miłosierdziu), Katolicki Ośrodek Wydawniczy „Veritas”, Londyn 1983, s. 35.

³³ E. Mounier, *Chrześcijaństwo i pojęcie postępu* (wybór i opr. J. Zabłocki, tłum. E. Krasnowolska, A. Bukowski, K. Dembińska), Biblioteka Więzi, Warszawa 1968, s. 64.

³⁴ Jan Paweł II, *Encyklika Fides et ratio* Ojca Świętego Jana Pawła II do biskupów Kościoła katolickiego o relacjach między wiarą a rozumem – kopia według wydania watykańskiego, Wydawnictwo Św. Stanisława BM Archidiecezji Krakowskiej, Kraków 1998, s. 3 i nast.

³⁵ Ojciec Święty Benedykt XVI, *Encyklika Caritas in veritate* O integralnym rozwoju ludzkim w miłości i prawdzie do biskupów prezbiterów i diakonów do osób konsekrowanych i wszystkich wiernych świeckich, Wydawnictwo M, Kraków 2009, s. 66.

Józef Życiński rozważając wartość chrześcijańskiej idealizacji przyrody wyjaśnił, że „ułaskawianie Natury dokonuje się (...) przez rozwój tych potencjalności, które ukazują harmonię ewoluującej przyrody i czynią możliwym wzrastanie naszego człowieczeństwa w stronę pełni”³⁶, a pierwsze stadium „symfonii bosko – ludzkiej” ujawnia się, gdy kosmiczny Logos wchodzi w horyzont ludzkiej egzystencji ze swymi propozycjami harmonii i piękna. Przy czym środowiskiem naturalnym jest środowisko Boże – świat ideałów, wartości i norm moralnych³⁷. Chrześcijańska idealizacja przyrody – w ujęciu Józefa Życińskiego³⁸ – jest przygodą, w której realizuje się integracja natury i łaski, elementu humanum i sacrum we współdziałaniu z Bogiem oraz zakorzenieniu się w Jego Boskiej rzeczywistości. Sprzyja to okazaniu piękna ludzkiej wolności, ukierunkowanej ku ideałom, które czynią życie życiem godnym człowieka. Józef Życiński podkreślił, że działanie łaski nie narusza ludzkiej wolności, lecz respektuje wybory, nawet wówczas, gdy ich następstwem jest dysharmonia grzechu (brak współdziałania z Bożym Logosem).

W trosce o środowisko naturalne Henryk Muszyński – arcybiskup gnieźnieński – opracował ekologiczny rachunek sumienia³⁹, który implikuje pięć obszarów relacji człowieka w środowisku życia. Pierwszy obszar dotyczy relacji do ziemi⁴⁰, drugi do wody i pożywienia⁴¹, trzeci

³⁶ J. Życiński, *Ułaskawianie natury*, Wydawnictwo Znak, Kraków 1992, s. 233.

³⁷ Tamże, s. 267.

³⁸ Według Józefa Życińskiego – do twórczego dialogu między człowiekiem a Bogiem wchodzimy nie jako tabula rasa, lecz obciążeni indywidualnym dziedzictwem genetycznym i niepowtarzalną strukturą psychiczną.

³⁹ Zob. A. Szafranski, *Chrześcijańskie podstawy ekologii*, Zakład Ekologii Człowieka Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego (KUL Sekcja Filozofii Przyrody i Ochrony Środowiska, Ekologia Humanistyczna pod red. Stanisława Zięby Tom 3), Lublin 1993, s. 157 i nast.

⁴⁰ Wśród dwunastu przykazań w tym obszarze relacji są: Czy nie dewastowałem otaczającej mnie przyrody przez wysypywanie śmieci, gruzów i zanieczyszczeń w niewłaściwym miejscu, np. w lesie, przy drodze itp.?, Czy nie zrywam roślin, zwłaszcza kwiatów objętych ochroną, np. w górach?

⁴¹ Wśród sześciu przykazań w tym obszarze relacji są: Czy nie zaśmiecałem rzeki, stawu, jeziora?, Czy nie podawałem żywności brudnymi rękoma?, Czy nie marnowałem pokarmów, zwłaszcza chleba przez wyrzucanie go na śmietnik?

– relacji człowieka do powietrza⁴², czwarty – relacji do ciszy⁴³, a piątą relacji do współczesnej urbanizacji⁴⁴. Ogółem 36 przykazań⁴⁵, z intencją ich rozważań w służbie ochrony środowiska – w każdej parafii, ponieważ kryzys ekologiczny, to problem przede wszystkim moralny.

Na podstawie celowo wybranych przykładów można uogólnić, że postulat realizowania postaw ekologicznych w obliczu zagrożeń tzw. cywilizacji technicznej – w trosce o ratowanie środowiska przyrodniczego i godności osoby ludzkiej w życiu codziennym jest ważny w edukacji społecznej Kościoła katolickiego⁴⁶. Tym bardziej, że symbolika ekologiczna stanowi istotny element duchowości chrześcijańskiej. Przykład stanowi wyobrażenie przyrodnicza Św. Teresy od Jezusa (czerpała z bogactwa przyrody⁴⁷ w celu zrozumienia zasad duchowych), a także wrażliwość na piękno przyrody Św. Teresy z Lisieux⁴⁸ oraz szacunek dla zwierząt, roślin i żywiołów przyrody Św. Franciszka z Asyżu⁴⁹, wraz

⁴² Wśród sześciu przykazań w tym obszarze relacji jest następujące: Czy nie zatruwam powietrza w domu, miejscu pracy, środkach komunikacji przez palenie papierosów?

⁴³ Wśród pięciu przykazań w tym obszarze relacji są: Czy nie hałasuję na terenach leśnych, w rezerwach przyrody, w górach?, Czy nie zakłócam spokoju w nocy, np. przez słuchanie radia, telewizji, muzyki itd.?

⁴⁴ Wśród siedmiu przykazań w tym obszarze relacji są: Czy do budowy pomieszczeń mieszkalnych nie używałem tanich, ale szkodliwych dla zdrowia materiałów?, Czy nie przechowuję materiałów szkodliwych dla zdrowia innych?

⁴⁵ Por. Dekalog Św. Franciszka ustalony przez O. Gianmaria Polidora, [w:] R. Opoka – Wójtowicz, W. Rozwadowska, Z. Wróblewski, *Poradnik ekologiczny* (przedmowa A. Grzywacz, S. Zięba, R. Andrzejewski), Zakład Ekologii Człowieka Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 1993, s. 76 – 77.

⁴⁶ Ten postulat był i jest przedmiotem rozważań w papieskich encyklikach – o czym napisałam w artykule pt. „Ekologiczne implikacje integralnego rozwoju społecznego” (złożony do druku).

⁴⁷ Np. symbolika: wody, jako działanie łaski oczyszczenia; ognia, jako symboliki pragnienia; powietrza, jako metafory pomyślnego wiatru. Zob. M. Zawada, *Święta Teresa od Jezusa: wyjaśnianie Boga i siebie przez przykłady z przyrody*, [w:] S. Niziński (red.), *Ekologia a duchowość chrześcijańska*, Flos Carmeli Wydawnictwo Warszawskiej Prowincji Karmelitów Bosych, Poznań 2009, s. 27 i nast.

⁴⁸ Miała dar czytania majestatu przyrody, dzięki wrażliwości na jej piękno. Malowała obrazy. Zob. K. Pawłowski, *Święta Teresa z Lisieux: księga przyrody metaforą tajemnicy Bożego uniżenia*, [w:] Tamże, s. 105 i nast.

⁴⁹ S. Jaromi, *Święty Franciszek jako patron ekologów*, [w:] Tamże, s. 82 i nast.

z Jego prekursorską ideą⁵⁰ ochrony przyrody⁵¹ (nieużytkowego ujmowania przyrody⁵²). Takich przykładów w historii kultury chrześcijańskiej Europy można mnożyć⁵³. Natomiast jednym z ostatnich dokumentów Kościoła katolickiego, którego implikację stanowi problematyka dotycząca zagrożeń harmonijnego (zdrowego) rozwoju społecznego, z powodu destrukcyjnego wykorzystywania wiedzy i panowania człowieka nad przyrodą oraz postulat kształtowania postaw ekologicznych – jest „Encyklika Caritas in veritate O integralnym rozwoju ludzkim w miłości i prawdzie” Ojca Świętego Benedykta XVI. W rozdziale czwartym⁵⁴ Ojciec Święty pisze, że ekonomia i gospodarka potrzebują etyki, a troska i odpowiedzialność za zachowanie środowiska musi mieć wymiar globalny – w przyjęciu nowych stylów życia i w wyborze jakości konsumpcji, sprzyjającej harmonijnym relacjom z naturą.

W TROSCE O ZDROWE WARUNKI ŻYCIA

Człowiek jest sprawcą (zniszczenie biosfery w skali globalnej) i ofiarą (schorzenia fizyczne, zaburzenia psychiczne) kryzysu⁵⁵ ekologiczne-

⁵⁰ Święty Franciszek, Pochwała Stworzenia (tłum. L. Staff), [w:] Katechezy ekologiczne. Przedszkole, klasa O. Klasa I – IV, V – VIII. Szkoła średnia, Zakład Ekologii Człowieka Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 1993, s. 83. Por. Dekalog Św. Franciszka w Porcjunkuli, [w:] Tamże, s. 145.

⁵¹ W Polsce działa od 1989 roku ruch ekologiczny Św. Franciszka z Asyżu – REFA, pod hasłem „Chrześcijanin a świat stworzeń”, organizuje ogólnopolskie sympozja ekologiczne katolików świeckich w Krakowie. Zob. Z. Świerczek, Ekologia – Kościół i Św. Franciszek, Wyższe Seminarium Duchowne OO. Franciszkanów, Drukarnia Narodowa, Kraków 1990, s. 7.

⁵² T. Burger, Raport pt. „Świadomość ekologiczna: między lękiem, a działaniem”, Instytut na Rzecz Ekorozwoju, Warszawa 1992, s. 9.

⁵³ Zob. E. Wolter, Historyczne aspekty edukacji ekologicznej w Polsce, Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa 2006, ss. 298.

⁵⁴ Ojciec Święty Benedykt XVI, Encyklika Caritas in veritate O integralnym rozwoju ludzkim w miłości i prawdzie do biskupów prezbiterów i diakonów do osób konsekrowanych i wszystkich wiernych świeckich, Wydawnictwo M, Kraków 2009, s. 54 – 66.

⁵⁵ Treść pojęcia kryzys obejmuje załamanie się równowagi procesów przyrodniczych, fizycznych i chemicznych, które godzi w utrzymanie ekosystemów, zachowanie bioróżnorodności, trwałego użytkowania ekosystemów i zasobów. Tworzy to niebezpieczną perspektywę dla świata, tym groźniejszą, że temu procesowi towarzyszy

go – cywilizacji technicznej. Powinien stać się jego naprawcą⁵⁶ – dzięki procesowi kształtowania społecznej odpowiedzialności ekologicznej⁵⁷, świadomości zagrożeń z powodu degradacji środowiska naturalnego oraz merkantylnego wykorzystywania wiedzy, techniki, technologii. Potrzeby materialne muszą być łączone z rozwojem uczuć, wyobraźni, moralności – z rozwojem duchowym. Człowiek – jako istota żyjąca w środowisku społeczno – przyrodniczym w procesie swojego rozwoju musi zrozumieć, iż jest zespolony z naturą i nauczyć się dojrzałe korzystać z jej darów, wykorzystywać jedynie rozwiązania „...techniki miękkiej...”⁵⁸ – w harmonii z przyrodą⁵⁹. Nie może funkcjonować jedynie w aspekcie homo frans – istoty oszukującej siebie samą, która defrauduje naturalne walory wszechbytu⁶⁰ – podczas realizowania podstawowych form ludzkiej egzystencji: twórczości, pracy, organizacji życia wspólnotowego, rekreacji itp.

Proces wychowania w XXI wieku – w obliczu zagrożeń z powodu destrukcyjnego wykorzystywania wielu zdobyczy techniki – musi być rozumnym wychowaniem do dojrzałości emocjonalnej, społecznej, intelektualnej. Zarówno w sensie relatywnym (w odniesieniu do poszczególnych stadiów socjalizacji dzieci), jak i bezwzględny (jako składnik dojrzałości psychicznej osób dorosłych) – z uwzględnieniem

niedostateczna wrażliwość ludzi na powszechną dewastację środowiska i jej skutki. Zob. L. Kożuchowski, *Ochrona bioróżnorodności w Polsce – wyzwaniem dla edukacji. Część II*, [w:] „Wychowanie na co Dzień” (Wydawnictwo Edukacyjne Akapit) 2008, nr 10 – 11 (181 – 182), s. 25.

⁵⁶ A. Marcol, *Przedmowa*, [w:] B. Jurczyk, *Ekologia – Człowiek – Kościół. Antropologiczny wymiar kryzysu ekologicznego w ocenie Kościoła*, Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Opolskiego, Opole 2002, s. 8.

⁵⁷ W. Barabasz, A. Szmigiel, J. Szczurba, *Wierzba energetyczna jako alternatywa konwencjonalnych paliw kopalnych*, [w:] I Międzynarodowa Konferencja Naukowa „Ekologia – Żywność – Zdrowie”, Acta Scientiarum Premysliensia, Wyższa Szkoła Gospodarcza, Przemyśl 2005, s. 16 i nast.

⁵⁸ B. Piotrowski, *Energia odnawialna*, [w:] II Międzynarodowa Konferencja Naukowa „Ekologia – Żywność – Zdrowie”, Acta Scientiarum Premysliensia, Wyższa Szkoła Gospodarcza, Przemyśl 2006, s. 84 i nast.

⁵⁹ D. Baran, N. Marks, *Przyjazna środowisku technologia nawożenia ziemniaków*, Tamże, s. 165 i nast.

⁶⁰ J. Plenkowicz, *Ekologia humanistyczna wobec globalizacji*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2004, s. 12.

wartości ekologicznych, takich jak m.in. cześć dla życia, współodczuwanie, powściągliwość życia bez marnotrawstwa, odpowiedzialność za środowisko życia. Ekologia stanowi nauką podstawę ochrony środowiska – wyjaśniając zależności istniejące w przyrodzie umożliwia lepsze zrozumienie jej funkcjonowania⁶¹. Służy kształtowaniu świadomości ekologicznej, która jest „zespołem informacji i przekonań na temat środowiska naturalnego oraz postrzeganiem związków między stanem i charakterem środowiska naturalnego a warunkami i jakością życia człowieka”⁶². Chodzi o to, aby wrażliwość na problemy ekologiczne, czułość wobec wszystkich istot żywych w biosferze, wiedzę o podstawowych pojęciach ekologii, ekosystemach i ich globalnych zagrożeniach, wraz z ochroną przyrody – realizować stopniowo i systemowo⁶³ (instytucje wychowania naturalnego, bezpośredniego⁶⁴, pośredniego), począwszy od wieku przedszkolnego⁶⁵ aż po edukację

⁶¹ H. Hłuszczyk, A. Stankiewicz, Ekologia słownik szkolny. Wydanie drugie poprawione i uzupełnione, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1997, s. 5 (książka zalecana przez Ministra Edukacji Narodowej do użytku szkolnego – wpisana do zestawu książek pomocniczych do nauki biologii na poziomie szkoły średniej, numer w zestawie: 161/96).

⁶² T. Burger, Świadomość ekologiczna społeczeństwa polskiego, Instytut Gospodarki Przestrzennej i Mieszkalnictwa, Warszawa 2005, s. 10.

⁶³ Zachowania konsumenckie, komunikacja i transport, gospodarka odpadami itp.

⁶⁴ Edukacja w zakresie ochrony przyrody miała miejsce już w okresie Drugiej Rzeczypospolitej. Wydział Oświecenia Publicznego Śląskiego Urzędu Wojewódzkiego w 1926 roku wprowadził ochronę przyrody do nauczania szkolnego. Kilka lat później Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego wprowadziło program ochrony przyrody do programów szkolnych wszelkiego stopnia, a także kształcenia nauczycieli. „Idea ochrony przyrody nie może być traktowana oddzielnie jako przedmiot, lecz winna być stale uwzględniana w wykładach nauki o Polsce, przyrody, geografii, historii i języka polskiego. Podręczniki szkolne muszą zawierać ustępy, a nawet rozdziały poświęcone ochronie przyrody” (Ministerstwo WRiOP – 19. 10. 1929, Nr 9375/29), [w:] A. Kalinowska, H. Skolimowski, E. Symonides, K. Waloszczyk, Od edukacji do świadomości ekologicznej. Część 5, Warszawa 1995, s. 5.

⁶⁵ Na przykład za pomocą piosenek o problematyce ekologicznej (przeznaczonych dla dzieci w wieku przedszkolnym) pt. „Ekologia”, „Nasza Ziemia”, „W ogrodzie” lub wierszy, takich jak „Z ekologią za pan brat”. Zob. [w:] Śpiewające brzdące piosenki – zabawy ruchowe. Tematy: Moja Ojczyzna Ekologia Tańce ludowe (publikacja przeznaczona dla wychowawców przedszkolnych i rodziców dzieci w wieku przedszkolnym). Część 6, Wydawnictwo Grafikom, Poznań 2004, s. 9, 19, 13, 43.

akademicką⁶⁶ i różnorodne pozaszkolne aktywności edukacyjne (także dla osób dorosłych) oraz działalność pozarządowych organizacji o statusie fundacji – które mają na celu propagowanie i wdrażanie do praktyki: zasad, metod, form organizacyjnych rozwoju zrównoważonego, w harmonii ze środowiskiem społeczno – przyrodniczym.

W tym celu powstały piosenki i bogato ilustrowane bajki o tematyce ekologicznej, dzięki którym dzieci rozumieją, że nie można w lesie hałasować, a także zaśmiecać lasu⁶⁷. Uczą się rozumieć, dlaczego – ze względu na ochronę czystego powietrza lepiej jeździć rowerem, niż samochodem⁶⁸. Trzeba podkreślić interesującą ofertę wydawniczą dla dzieci – przede wszystkim ładnie ilustrowane i operujące przystępnym dla dzieci językiem publikacje, dzięki którym w domu rodzinnym, przedszkolu i szkole dzieci poznają wiedzę dotyczącą (m. in.) życia w biosferze, piramidy pokarmowej, wartości bioróżnorodności organizmów żyjących na Ziemi⁶⁹, problematykę dotyczącą zanieczyszczenia powietrza, powłoki ozonowej⁷⁰, skażenia wody, toksycznych⁷¹ odpadów, recyklingu⁷², energii odnawialnej⁷³, zasobów naturalnych⁷⁴, zagrożonych wyginięciem zwierząt⁷⁵, obszarów chronionych⁷⁶, a także wiedzę dotyczącą ekologicznego ogrodu – który obfituje w różne ga-

⁶⁶ E. Symonides, *Ochrona przyrody*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2008, s. 9.

⁶⁷ W. Sowa, *Dlaczego zwierzęta opuściły las?* Ekologia dla dzieci, Wydawnictwo WAM, Kraków 2003, s. 17, 25 – 28.

⁶⁸ W. Sowa, *Smok czy smog?* Ekologia dla dzieci, Wydawnictwo WAM, Kraków 2003, s. 5, 31 – 32.

⁶⁹ B. Gallavotti, *Ekologia* (tłum. D. Spólniak), Dom Wydawniczy Bellona, Warszawa 2001, t. 14, s. 8, 12, 22.

⁷⁰ Na przykład: *Jak powstaje dziura ozonowa? Dlaczego pojawia się nad Antarktyką i dlaczego we wrześniu?*

⁷¹ Na przykład: *Jak radzić sobie z toksycznymi odpadami?*

⁷² Na przykład: *Jak segregować śmieci, aby ponownie je wykorzystać?*

⁷³ Słońce, wiatr, siła przyptyków morskich, temperatura Ziemi.

⁷⁴ Węgiel, ropa, gaz naturalny.

⁷⁵ Światowa Unia Ochrony Przyrody – co cztery lata publikuje tzw. czerwoną księgę najbardziej zagrożonych gatunków na Ziemi (np. panda).

⁷⁶ E. Beaumont, E. Paroissien, *Ekologia obrazkowa encyklopedia dla dzieci* (tłum. M. Bujko), Firma Księgarska Jacek i Krzysztof Olesiejuk, Warszawa 2006, s. 12, 22, 62, 68, 80, 102, 108, 116.

tunki roślin, uprawiane bez nawozów sztucznych, przystosowane do miejscowego klimatu.

Wśród wartościowych publikacji na rynku wydawniczym należy wymienić także katechezy ekologiczne, przygotowane z myślą o dzieciach w wieku przedszkolnym⁷⁷, wczesnoszkolnym⁷⁸, w szkole podstawowej (i gimnazjum⁷⁹), w szkole średniej⁸⁰. Chodzi o to, aby od jak najmłodszych lat wpajać szacunek dla przyrody żywej i nieożywionej oraz nauczyć dzieci rozumieć kulturowe uwarunkowania symboliki darów natury. Egzemplifikację stanowi woda – jako przedmiot szczególnej troski, jako dar (ściśle połączony z darem życia), jako wartość moralna (symbol cnoty czystości), a nawet jako środek wymiaru sprawiedliwości (woda karząca – potop)⁸¹. Proces wychowania w obliczu zagrożeń z powodu wykorzystywania rozwiązań techniki, które nie pozostają w harmonii ze środowiskiem przyrody – musi implikować także wiedzę

⁷⁷ Ich celem jest przede wszystkim uwrażliwienie dzieci na dar życia i przyrodę. Zob. R. Opoka, *Przedszkole, klasa O*, [w:] *Katechezy ekologiczne. Przedszkole, klasa O. Klasy I – IV, V – VIII. Szkoła średnia* (wprowadzenie S. Zięba, R. Andrzejewski, S. Kozłowski), Zakład Ekologii Człowieka Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 1993, s. 42 i nast.

⁷⁸ Ich celem jest uwrażliwienie dzieci na szacunek wobec dóbr wspólnych i na potrzebę ich ochrony. Zob. E. Trzaskowska, *Klasy I – IV*, [w:] *Tamże*, s. 123 i nast. Por. A. Gierek, E. Gierek (red.), *Ekologia na każdym przedmiocie scenariusze zajęć dla szkoły podstawowej i gimnazjum*, Fundacja Wspierania Inicjatyw Ekologicznych, Kraków 2009, s. 7 i nast.

⁷⁹ Ich celem jest m. in. pomoc w zrozumieniu, że przedmiotowe traktowanie i wyszukiwanie przyrody zagraża ludzkiemu zdrowiu oraz zachęcanie do rozumnego korzystania z osiągnięć techniki, aby nie dewastować środowiska naturalnego. Zob. W. Rozwadowska, *Klasy V – VIII*, [w:] *Katechezy ekologiczne. Przedszkole, klasa O. Klasy I – IV, V – VIII. Szkoła średnia* (wprowadzenie S. Zięba, R. Andrzejewski, S. Kozłowski), Zakład Ekologii Człowieka Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 1993, s. 175 i nast. Por. A. Gierek, E. Gierek (red.), *Ekologia na każdym przedmiocie scenariusze zajęć dla szkoły podstawowej i gimnazjum*, Fundacja Wspierania Inicjatyw Ekologicznych, Kraków 2009, s. 73 i nast.

⁸⁰ W. Dżygóra (red.), *Ekologia propozycje metodyczne dla nauczycieli biologii, chemii, fizyki, geografii, techniki szkół podstawowych i średnich*, Wojewódzki Ośrodek Metodyczny w Jeleniej Górze, Jelenia Góra 1994, s. 4 i nast.

⁸¹ S. Zięba, *Woda zasadą życia*, Zakład Ekologii Człowieka Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 1995, s. 19 i nast.

z zakresu ekologii człowieka⁸² (życie człowieka różni się od życia zwierząt) oraz alternatywnych źródeł energii (pochodzących z odnawialnych zasobów przyrody) takich jak: promieniowanie słoneczne, woda (np. hydroelektrownie na Sanie w Solinie, na Wiśle pod Włocławkiem, młyny wodne), wiatr (np. wiatraki – siłownie na morzu u wybrzeży Danii, Holandii), gejzery (Islandia), biopaliwo (np. ze słomy), biogaz itp.⁸³. Przy czym edukacja ekologiczna musi być realizowana w miarę możliwości na wszystkich przedmiotach, aby na języku polskim zapoznać dzieci z podstawowymi zasadami panującymi w rodzinie, która chce żyć ekologicznie⁸⁴, kształtować system wartości wywierających pozytywny wpływ na proces zrównoważonego rozwoju⁸⁵ oraz postawy ekologiczne⁸⁶. Na lekcjach z historii – aby uświadomić niszczący wpływ człowieka na przyrodę w poszczególnych epokach historycznych⁸⁷, ukazać wpływ rewolucji przemysłowej na środowisko naturalne⁸⁸. Na lekcjach z geografii – aby uświadamiać dzieciom wartość ochrony przyrody oraz odpowiedzialności za jej stan⁸⁹. Można w tym miejscu wymieniać pozostałe przedmioty, w ramach których są realizowane treści kształcenia, dotyczące problematyki ekologicznej – przede wszystkim mam na myśli przyrodę w szkole podstawowej⁹⁰, biologię w gimnazjum⁹¹, mate-

⁸² S. Pollock, *Ekologia. Poznaj skomplikowane powiązania pomiędzy zwierzętami, roślinami, energią i materią w różnych środowiskach na całym globie* (tłum. R. Gołędowski), Wydawnictwo Arkady Sp. z o.o. (we współpracy z Dorling Kindersley Ltd., London), Warszawa 2001, s. 58.

⁸³ J. Knaflowska, *Ekologia i ochrona środowiska* (Seria: Klucz do Ojczyzny), Wydawnictwo Publicat S. A., Poznań 2007, s. 34 i nast.

⁸⁴ B. Wolna, *Projekty dla Ekolandii*, [w:] A. Gierek, E. Gierek (red.), *Ekologia na każdym przedmiocie scenariusze zajęć dla szkoły podstawowej i gimnazjum*, Fundacja Wspierania Inicjatyw Ekologicznych, Kraków 2009, s. 29.

⁸⁵ A. Romanik, *Dlaczego ekorozwój jest szansą dla Ziemi?*, [w:] Tamże, s. 84.

⁸⁶ A. Romanik, *Jak zachować „rozsądek ekologiczny”? – wspólnie z Umbertoem Eco zastanawiamy się nad działaniami na rzecz (nie?)ratowania naszej planety*, [w:] Tamże, s. 99.

⁸⁷ A. Łuszczek, *„Czyńcie sobie Ziemię poddaną” – czy dobrze to zrozumieliśmy?*, [w:] Tamże, s. 45.

⁸⁸ E. Skalny, *Las kominów*, [w:] Tamże, s. 107.

⁸⁹ E. Gierek, *Geografia w gimnazjum*, [w:] Tamże, s. 119, 122, 125, 127, 128, 130.

⁹⁰ Tamże, s. 51, 54, 57, 60, 63.

⁹¹ Tamże, s. 114, 117.

matykę w szkole podstawowej⁹² i gimnazjum⁹³, język angielski⁹⁴, język niemiecki⁹⁵ itd.

Zaprezentowane przykłady są zgodne z „Podstawą programową kształcenia ogólnego dla szkół podstawowych i gimnazjum” – powinny być realizowane w sposób przystępny na wszystkich przedmiotach, w ramach treści programowych danego przedmiotu. Edukacja ekologiczna powinna stanowić część składową procesu dydaktyczno-wychowawczego, obejmując następujące aspekty: opisowo-techniczny (wiedza ekologiczna o procesach zachodzących w ekosferze, poszczególnych ekosystemach i o zależności między dziedzinami działalności człowieka – zabawą, uczeniem się, pracą, odpoczynkiem – a środowiskiem społeczno – przyrodniczym), instrumentalny (umiejętność podejmowania decyzji i wykonywania czynności związanych z antycypacją ekologicznych skutków podejmowanych działań – technicznych, technologicznych, konsumpcyjnych, związanych ze stylem życia i relacjami interpersonalnymi – zgodnie z etyką), aksjologiczno – normatywny (biocentrycznie zorientowany system wartości i norm etyki ekologicznej – na podstawie których należy kształtować świadomość ekologiczną, sumienie ekologiczne, kulturę ekologiczną w odniesieniu do środowiska życia)⁹⁶. Trzeba podkreślić, iż edukacja ekologiczna jest obecna w podstawach programowych kształcenia ogólnego wszystkich etapów edukacyjnych, a ponieważ najwartościowszym środowiskiem wychowawczym jest prawidłowo funkcjonująca rodzina – na rynku wydawniczym ukazują się także publikacje adresowane do rodzin (rodziców, dziadków, opiekunów), którzy w domu rodzinnym mogą ułatwić dzieciom poznanie i pokochanie przyrody, dowiedzieć się jak zostać młodym ekologiem⁹⁷, a także jak myśleć w kategoriach ekologicznych,

⁹² Tamże, s. 65, 68, 70.

⁹³ Tamże, s. 133, 137, 141, 145, 150.

⁹⁴ Tamże, s. 38, 41.

⁹⁵ Tamże, s. 102, 105.

⁹⁶ J. Frątczak, Edukacja ekologiczna dzieci, [w:] „Wychowanie na co Dzień” (Toruńska Fundacja Edukacyjna przy UMK „Copernicus”) 1994, nr 1 – 2, s. 13.

⁹⁷ M. Kramer, H. Będkowska, Ekologia i ochrona środowiska. Młody Obserwator Przyrody, Multico Oficyna Wydawnicza, Warszawa 2010, s. 28 – 29.

przestrzegać Dekalog Miłośnika Przyrody⁹⁸ i uzyskać (rozwiązując zadania quizu) tytuły: Młodego Przyrodnika, Dobrego Młodego Przyrodnika, Doskonałego Młodego Przyrodnika – uwiecznione na dyplomie Młodego Obserwatora Przyrody⁹⁹.

Powyższe aktywności stanowią implikację edukacji ekologicznej i dla zrównoważonego rozwoju¹⁰⁰, przygotowują do zrozumienia interdyscyplinarnego charakteru zagadnień dotyczących ochrony środowiska – realizowanych w szkołach średnich oraz uczelniach akademickich – nie tylko na kierunkach takich jak: ochrona środowiska i inżynieria środowiska¹⁰¹, ale także w zakresie innych kierunków studiów, również humanistycznych. Jest to konieczne, ze względu na wartość systemowego ujmowania problemów ekologicznych¹⁰² i wyzwania kreatywnych postaw ekologicznych w różnorodnych sferach życia społecznego, m.

⁹⁸ 1. Opiekuj się przyrodą dookoła siebie, dbaj o jej niezakłócone trwanie. 2. Zawsze pamiętaj, że przyroda żyje i czuje, zachowaj ostrożność i odpowiedzialność w kontakcie z przyrodą. Zanim coś zrobisz, pomyśl o skutkach swego działania. 3. Przygotuj się na spotkanie z przyrodą – szukaj informacji, czytaj, słuchaj. Im więcej wiesz, tym będziesz lepszym opiekunem przyrody. 4. Szanuj zwierzęta: nie zakłócaj im spokoju, nie krzycz, nie hałasuj, nie płosz ich, nie niszczyć ich domów: nor, gniazd, dziupli. 5. Nie dotykaj dziko żyjących zwierząt, nie łap ich, nie przenoś z miejsca, gdzie żyją, nie rób im krzywdy. 6. Dbaj o drzewa, inne rośliny i grzyby: nie łam, nie zrywaj bez potrzeby, nie deptaj, nie rozkopuj ściółki. 7. Dbaj o czystość otoczenia: nigdy, przenigdy nie wyrzucaj żadnych śmieci do lasu ani do wody, zbieraj śmieci po innych. 8. Przestrzegaj wskazówek i zaleceń na danym terenie, poinformuj służbę leśną lub straż miejską, gdy zauważysz jakiś problem. 9. Nie rozpalaj ognia w miejscach do tego nieprzewidzianych, nie zostawiaj śladów swojej obecności w lesie, na łące, w parku, na plaży. 10. Alarmuj natychmiast, gdy zauważysz pożar lasu., [w:] M. Kramer, H. Będkowska, Ekologia i ochrona środowiska. Młody Obserwator Przyrody, Multico Oficyna Wydawnicza, Warszawa 2010, s. 33.

⁹⁹ Tamże, s. 31.

¹⁰⁰ W. Walkowiak, Edukacja dla zrównoważonego rozwoju, [w:] N. W. Skinder (red.), Materiały X Sympozjum „Postawy proekologiczne u progu XXI wieku”, Stowarzyszenie na Rzecz Ekologii Humanistycznej „EKOS”, Sułów 2008, s. 7.

¹⁰¹ Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej i Sportu w sprawie określenia standardów nauczania dla poszczególnych kierunków studiów poziomów kształcenia, [w:] Dz. U. z dnia 25 lipca 2002 r.

¹⁰² K. Chmieleńska, Problemy z foliowymi opakowaniami i torbami na zakupy, [w:] N. W. Skinder (red.), Materiały X Sympozjum „Postawy proekologiczne u progu XXI wieku”, Stowarzyszenie na Rzecz Ekologii Humanistycznej „EKOS”, Sułów 2008, s. 25 i nast.

in. w przewyżczeniu aporii pozytywistycznej orientacji naukowej, wykorzystywaniu odnawialnych źródeł energii i realizowaniu zrównoważonego rozwoju – działań politycznych, gospodarczych, społecznych, z zachowaniem równowagi przyrodniczej w celu zagwarantowania możliwości zaspokajania podstawowych potrzeb poszczególnych społeczności, obywateli – zarówno współczesnego pokolenia, jak i przyszłych pokoleń¹⁰³.

Ponieważ ogromną rolę w nawarstwianiu się kryzysu „...cywilizacyjnego...” pełnią nieprawidłowe układy stosunków we wspólnotach społecznych – trzeba troszczyć się o prawdziwy rozwój, wiodący wszystkich ku życiu „...bardziej ludzkiemu...”¹⁰⁴, propagować wartość rodziny – jako podstawowej komórki społecznej, która jest zagrożona z powodu nieharmonijnych i zbyt szybko postępujących zmian w środowisku życia. Józef M. Dołęga podkreślił, że podczas dyskusji na konferencjach naukowych – w wielu ośrodkach akademickich – zarysował się problem ochrony środowiska do tego stopnia, że chroniąc gatunki flory i fauny – człowiek jest w stanie zniszczyć samego siebie, a utrzymujący się paradygmat militarny rozwoju na świecie stanowi zagrożenie dla ludzkiego życia¹⁰⁵. Według Anny Latawiec rodzina ekologiczna to „taka struktura, w której członkowie rozumieją, akceptują i dbają o swoje miejsce w środowisku biologiczno-społeczno-kulturowo-duchowym. Jest więc to struktura, w której panuje harmonia między „wewnętrznym” i „zewnętrznym” środowiskiem człowieka, czyli między jego „ja” i „my” (...), w której dzięki prawidłowym procesom komunikacji zachodzi pełna harmonia między wewnętrznym środowiskiem każdego „ja” i środowiskiem „my” oraz zewnętrznym środowi-

¹⁰³ Ustawa Prawo Ochrony Środowiska, [w:] Dz. U. 2001, Nr 62, poz. 627. Zob. także Konstytucję Rzeczypospolitej Polski z 1997 roku (art. 5, rozdz. I).

¹⁰⁴ L. Michnowski, Cywilizacja Życia i Miłości drogą do trwałego rozwoju światowej społeczności, [w:] Jan Paweł II Wielki 18 V 1920 – 16 X 1978 – 2 IV 2005, Acta Universitatis Masuriensis (Episteme 50 (2005)), Wydawnictwo Wszechnicy Mazurskiej, Olecko 2005, s. 517.

¹⁰⁵ J. M. Dołęga, Ekologia rodziny ludzkiej – wprowadzenie, [w:] J. M. Dołęga, J. W. Czartoszewski (red.), Ekologia rodziny ludzkiej, Acta Universitatis Masuriensis (Episteme 7 (2000)), Wydawnictwo Wszechnicy Mazurskiej, Olecko 2000, s. 38.

skiem „oni”¹⁰⁶. Jest to rodzina, w której dzięki miłości i sprawiedliwości dojrzewają ludzie odpowiedzialni, żyjący w prawdzie, szanujący życie oraz swoje prawa i obowiązki. Według Ireny Kurlak „jakość życia małżeńskiego rzutuje na inne sfery psychospołecznego funkcjonowania człowieka, m.in. na stosunek do siebie i innych ludzi, na właściwe pełnienie rozmaitych ról społecznych oraz na ogólne poczucie szczęścia i spełnienia”¹⁰⁷. Danuta Cichy podkreśliła, że postawy dzieci względem otaczającego środowiska – w procesie socjalizacji opierają się na naśladownictwie osób dorosłych. Rodzice powinni kształtować postawy ekologiczne już u małych dzieci – postawy szacunku do innych dzieci i dorosłych, dla zwierząt i roślin, nauczyć dzieci nie niszczyć zieleni, oszczędnie gospodarować wodą i energią, wyrzucać śmieci do odpowiednich pojemników, dbać o nie zaśmiecanie zbiorników wodnych i prawidłowe traktowanie zwierząt domowych i dzikich¹⁰⁸. Poza tym – jak słusznie zauważyła Barbara Kałdon – psychologiczny klimat domu rodzinnego ma „decydujący wpływ na kształtowanie dojrzałej miłości, ofiarności, poszanowania ludzkiej godności i innych uczuć oraz cech osobowościowych, które będą odgrywać znaczną rolę w życiu człowieka”¹⁰⁹.

¹⁰⁶ A. Latawiec, *Rodzina ekologiczna – co to jest?*, [w:] J. M. Dołęga, J. W. Czartoszewski (red.), *Ekologia rodziny ludzkiej*, Acta Universitatis Masuriensis (Episteme 7 (2000)), Wydawnictwo Wszechnicy Mazurskiej, Olecko 2000, s. 56 – 57.

¹⁰⁷ I. Kurlak, *Wybrane zagadnienia problematyki szczęścia w małżeństwie w kontekście relacji interpersonalnych partnerów związku*, [w:] B. Kałdon, I. Kurlak (red.), *Uwarunkowania, profilaktyka i resocjalizacja aspołecznych zachowań dzieci i młodzieży*, Wydawnictwo Salezjańskie (Seria: Educatio), Warszawa 2010, s. 52 i nast.

¹⁰⁸ D. Cichy, *Kształtowanie postaw prośrodowiskowych w rodzinie*, [w:] J. M. Dołęga, J. W. Czartoszewski (red.), *Edukacja ekologiczna w rodzinie*, Acta Universitatis Masuriensis (Episteme 9 (2000)), Wydawnictwo Wszechnicy Mazurskiej, Olecko 2000, s. 146.

¹⁰⁹ B. Kałdon, *Niektóre zaburzenia w rozwoju emocjonalnym dzieci i młodzieży z rodzin alkoholowych*, [w:] B. Kałdon, I. Kurlak (red.), *Uwarunkowania, profilaktyka i resocjalizacja aspołecznych zachowań dzieci i młodzieży*, Wydawnictwo Salezjańskie (Seria; Educatio), Warszawa 2010, s. 27.

PODSUMOWANIE

Według Andrzeja Papuzińskiego proces edukacji ekologicznej implikuje cztery etapy: myślenie ekologiczne, świadomość ekologiczną, kulturę ekologiczną, sumienie ekologiczne. Przy czym istotę myślenia ekologicznego – w ujęciu Włodzimierza Tyburskiego¹¹⁰ – ujmują następujące tezy: po pierwsze – człowiek jest integralną częścią przyrody i nie należy go traktować jako istoty odrębnej od przyrody i nie podlegającej działającym w niej prawom; po wtóre – człowiek może racjonalnie wykorzystywać przyrodę i kontrolować siły natury dla zaspokojenia swoich potrzeb pod warunkiem respektowania jej praw i pamiętania o zachowaniu koniecznej ostrożności; po trzecie – zapewnienie jednostce ludzkiej i społeczeństwu wystarczających podstaw do życia wymaga ograniczenia rozmiarów antropogenicznego przekształcania przyrody do wielkości nie godzącej w samoodnawialne zdolności przyrody; po czwarte – w stosunkach człowieka z przyrodą postawa pojednania, współdziałania i opiekuństwa powinna zastąpić postawę walki i dominacji¹¹¹.

Trzeba więc od jak najmłodszych lat w środowisku rodziny¹¹² (która jest „drogą pierwszą i z wielu względów najważniejszą dla Kościoła, który rodzinę umieścił w centrum zainteresowania swojej pracy duszpasterskiej i Magisterium nauczania”¹¹³) – kształtować „kulturę życia”¹¹⁴,

¹¹⁰ A. Papuziński, Edukacja ekologiczna z perspektywy socjalnej kondycji polskiej rodziny (Uwagi na marginesie Narodowej Strategii Edukacji Ekologicznej Przez Edukację do Zrównoważonego Rozwoju), [w:] J. M. Dołęga, J. W. Czartoszewski (red.), Edukacja ekologiczna w rodzinie, Acta Universitatis Masuriensis (Episteme 9 (2000)), Wydawnictwo Wszechnicy Mazurskiej, Olecko 2000, s. 152 – 153.

¹¹¹ Tamże. Por. W. Tyburski, Główne kierunki i zasady etyki środowiskowej, [w:] A. Papuziński (red.), Wprowadzenie do filozoficznych problemów ekologii, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Bydgoszczy, Bydgoszcz 1999, s. 130.

¹¹² Podstawową, najmniejszą, ale i najważniejszą jednostką ekologiczną jest mieszkanie. Zob. J. Woźniakowski, Moralność i ekologia, [w:] „Więź” 1972, s. 43.

¹¹³ J. Niewęglowski, Małżeństwo i rodzina według nauki Kościoła katolickiego, [w:] K. Gryżenia (red.), Małżeństwo i rodzina w życiu i rozwoju człowieka, Wydawnictwo Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa 2009, s. 45.

¹¹⁴ Z. Filipowicz, Rola medycyny w tworzeniu intelektualnego i etycznego środowiska człowieka, [w:] J. M. Dołęga, J. W. Czartoszewski (red.), Rodzina w nauce

trud pracy poznania siebie, aktywną profilaktykę zapobiegającą chorobom (gdy „w sytuacjach zagrożenia życia znajdują się ludzie, którzy odnajdą w sobie odpowiedzialność i właściwie zareagują na czyjeś cierpienie”¹¹⁵). Chodzi o zdrowe myślenie ekologiczne, które trzeba realizować we wszystkich stadiach rozwoju poznawczego – w zależności od celów edukacji ekologicznej¹¹⁶ i wyzwań dydaktyczno-wychowawczych¹¹⁷ we współczesnym świecie. Stanowi ono preludium, warunek konieczny i siłę sprawczą zarazem – świadomości ekologicznej, następnie kultury ekologicznej i sumienia ekologicznego, w procesie dojrzewania („wzrastania w mądrości”¹¹⁸) do ładu w środowisku życia, harmonijnej jedności ludzi z przyrodą, poznawania prawdy i doświadczania siły prawa.

BIBLIOGRAFIA

Aleksandrowicz J., *Biosfera a zdrowie społeczności*, Wydanie drugie, Polska Akademia Nauk, Kraków 1978.

Aleksandrowicz J., *Biosfera i nauka o zdrowiu człowieka*, Polska Akademia Nauk Oddział w Krakowie, Kraków 1971.

Barabasz W., Szmigiel A., Szczerba J., *Wierzba energetyczna jako alternatywa konwencjonalnych paliw kopalnych*, [w:] *I Międzynarodowa*

i kulturze, *Acta Universitatis Masuriensis (Episteme 8 (2000))*, Wydawnictwo Wszechnicy Mazurskiej, Olecko 2000, s. 106.

¹¹⁵ A. R. Solak, *Odpowiedzialność nauczycielska w kontekście wychowania młodzieży do odpowiedzialności*, [w:] K. Franczak, M. Szpringer (red.), *Oblicza dojrzałości emocjonalnej dzieci i młodzieży*, Wydawnictwo Salezjańskie, Wydział Nauk Pedagogicznych Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa 2009, s. 126.

¹¹⁶ A. Klimska, M. Klimski, *Edukacja ekologiczna w polskiej szkole*, *Acta Universitatis Masuriensis (Episteme 90 (2009))*, Wydawnictwo Wszechnicy Mazurskiej, Wydział Filozofii Chrześcijańskiej Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Olecko – Warszawa 2009, s. 21 i nast.

¹¹⁷ A. Sakowicz-Boboryko, *Ekologiczny kontekst efektywności edukacji integracyjnej*, [w:] A. Karpińska (red.), *Edukacja w okresie przemian*, Trans Humana Wydawnictwo Uniwersyteckie, Białystok 2010, s. 331.

¹¹⁸ A. Mazur, *Idea „dobrego świata” a ekologia. Aspekty moralno-etyczne edukacji na rzecz ochrony środowiska przyrodniczego*, [w:] „*Życie katolickie*” 1990, nr 2, s. 29 i nast.

Konferencja Naukowa „Ekologia – Żywność – Zdrowie”, Acta Scientiarum Premysliensia, Wyższa Szkoła Gospodarcza, Przemysł 2005.

Baran D., Marks N., Przyjazna środowisku technologia nawożenia ziemniaków, [w:] II Międzynarodowa Konferencja Naukowa „Ekologia – Żywność – Zdrowie”, Acta Scientiarum Premysliensia, Wyższa Szkoła Gospodarcza, Przemysł 2006.

Baudrillard J., Społeczeństwo konsumpcyjne jego mity i struktury (tłum. S. Królak), Wydawnictwo Sic! s.c., Warszawa 2006.

Baudrillard J., Wymiana symboliczna i śmierć (tłum. S. Królak), Wydawnictwo Sic! s.c., Warszawa 2007.

Baudrillard J., W cieniu milczącej większości albo kres sfery społecznej (tłum. S. Królak), Wydawnictwo Sic! s.c., Warszawa 2006.

Bauman Z., Globalizacja. I co z tego dla ludzi wynika (tłum. E. Kłopot), Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 2000.

Bauman Z., Konsumowanie życia (tłum. M. Wyrwas-Wiśniewska), Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2009.

Bauman Z., Utopia bez toposu (tłum. A. Szyłczycka), [w:] Jacyno M., Jawłowska A., Kempny M. (red. nauk.), Kultura w czasach globalizacji, Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa 2004.

Beaumont E., Paroissien E., Ekologia obrazkowa encyklopedia dla dzieci (tłum. M. Bujko), Firma Księgarska Jacek i Krzysztof Olesiejuk, Warszawa 2006.

Bednarski J. A., Ekologiczna produkcja zdrowej żywności szansą dla gospodarstw rolnych regionu podkarpacia, [w:] I Międzynarodowa Konferencja Naukowa „Ekologia – Żywność – Zdrowie”, Acta Scientiarum Premysliensia, Wyższa Szkoła Gospodarcza, Przemysł 2005.

Burger T., Raport pt. „Świadomość ekologiczna: między lękiem, a działaniem”, Instytut na Rzecz Ekorozwoju, Warszawa 1992.

Burger T., Świadomość ekologiczna społeczeństwa polskiego, Instytut Gospodarki Przestrzennej i Mieszkalnictwa, Warszawa 2005.

Cekiera C. M., Rodzina wobec zagrożeń środowiska ekologicznego, [w:] Dołęga J. M., Czartoszewski J. W. (red.), Rodzina ludzka w nauce i kulturze, Acta Universitatis Masuriensis (Episteme 8 (2000)), Wydawnictwo Wszechnicy Mazurskiej, Olecko 2000.

Cichy D., Kształtowanie postaw prośrodowiskowych w rodzinie, [w:] Dołęga J. M., Czartoszewski J. W. (red.), Edukacja ekologiczna w rodzinie, Acta Universitatis Masuriensis (Episteme 9 (2000)), Wydawnictwo Wszechnicy Mazurskiej, Olecko 2000.

Chmieleńska K., Problemy z foliowymi opakowaniami i torbami na zakupy, [w:] Skinder N. W. (red.), Materiały X Sympozjum „Postawy proekologiczne u progu XXI wieku”, Stowarzyszenie na Rzecz Ekologii Humanistycznej „EKOS”, Sułów 2008.

Chrobak S., Podstawy pedagogiki nadziei, Wydawnictwo Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa 2009.

Dołęga J. M., Ekologia rodziny ludzkiej – wprowadzenie, [w:] Dołęga J. M., Czartoszewski J. W. (red.), Ekologia rodziny ludzkiej, Acta Universitatis Masuriensis (Episteme 7 (2000)), Wydawnictwo Wszechnicy Mazurskiej, Olecko 2000.

Dźygóra W. (red.), Ekologia propozycje metodyczne dla nauczycieli biologii, chemii, fizyki, geografii, techniki szkół podstawowych i średnich, Wojewódzki Ośrodek Metodyczny w Jeleniej Górze, Jelenia Góra 1994.

Erikson E. H., Tożsamość a cykl życia (tłum. M. Żywicki), Wydawnictwo Zysk i S-ka, Poznań 2004.

Fidelus A., Grupy samopomocowe jako forma pracy socjalnej z osobami w sytuacjach problemowych, [w:] B. Kałdon, I. Kurlak (red.), Wokół problematyki pomocy dziecku i rodzinie w sytuacji kryzysowej. Podejście interdyscyplinarne, Wydawnictwo Diecezjalne i Drukarnia w Sandomierzu, Sandomierz – Warszawa 2011.

Filipowicz Z., Rola medycyny w tworzeniu intelektualnego i etycznego środowiska człowieka, [w:] Dołęga J. M., Czartoszewski J. W. (red.), Rodzina w nauce i kulturze, Acta Universitatis Masuriensis (Episteme 8 (2000)), Wydawnictwo Wszechnicy Mazurskiej, Olecko 2000.

Frątczak J., Edukacja ekologiczna dzieci, [w:] „Wychowanie na co Dzień” (Toruńska Fundacja Edukacyjna przy UMK „Copernicus”) 1994, nr 1 – 2.

Fromm E., Mieć czy być? (tłum. J. Karłowski), Dom Wydawniczy Rebis, Poznań 2010.

Fromm E., O sztuce istnienia (tłum. R. Saciuk), Wydanie drugie, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa – Wrocław 2000.

Fromm E., Rewolucja nadziei. Ku uczłowieczonej technologii (tłum. H. Adamska, wstęp M. Chałubiński), Dom Wydawniczy Rebis, Poznań 2000.

Gallavotti B., Ekologia (tłum. D. Spólniak), Dom Wydawniczy Bel-lona, Warszawa 2001, t. 14.

Gierek E., Geografia w gimnazjum, [w:] Gierek A., Gierek E.(red.), Ekologia na każdym przedmiocie scenariusze zajęć dla szkoły podstawowej i gimnazjum, Fundacja Wspierania Inicjatyw Ekologicznych, Kraków 2009.

Hłuszczyk H., Stankiewicz A., Ekologia słownik szkolny. Wydanie drugie poprawione i uzupełnione, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1997 (książka zalecana przez Ministra Edukacji Narodowej do użytku szkolnego – wpisana do zestawu książek pomocniczych do nauki biologii na poziomie szkoły średniej, numer w zestawie: 161/96).

Jan Paweł II, Encyklika *Dives in misericordia* (O Bożym miłosierdziu), Katolicki Ośrodek Wydawniczy „Veritas”, Londyn 1983.

Jan Paweł II, Encyklika *Fides et ratio* Ojca Świętego Jana Pawła II do biskupów Kościoła katolickiego o relacjach między wiarą a rozumem – kopia według wydania watykańskiego, Wydawnictwo Św. Stanisława BM Archidiecezji Krakowskiej, Kraków 1998.

Jan Paweł II, Encyklika *Redemptor Hominis* Ojca Świętego Jana Pawła II w której u początku swej papieskiej posługi zwraca się do czcigodnych braci w biskupstwie do kapłanów do rodzin zakonnych do drogich synów i córek Kościoła oraz do wszystkich ludzi dobrej woli (komentarz J. Krucina), Reprint Liberia Editrice Vaticana, TUM Wydawnictwo Wrocławskiej Księgarni Archidiecezjalnej, Wrocław 1994.

Jaromi S., Święty Franciszek jako patron ekologów, [w:] Niziński S. (red.), Ekologia a duchowość chrześcijańska, Flos Carmeli Wydawnictwo Warszawskiej Prowincji Karmelitów Bosych, Poznań 2009.

Jurczyk B., Ekologia – Człowiek – Kościół. Antropologiczny wymiar kryzysu ekologicznego w ocenie Kościoła, Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Opolskiego, Opole 2002.

Kalinowska A., Skolimowski H., Symonides E., Waloszczyk K., *Od edukacji do świadomości ekologicznej. Część 5*, Warszawa 1995.

Kałdon B., *Niektóre zaburzenia w rozwoju emocjonalnym dzieci i młodzieży z rodzin alkoholowych*, [w:] Kałdon B., Kurlak I. (red.), *Uwarunkowania, profilaktyka i resocjalizacja aspołecznych zachowań dzieci i młodzieży*, Wydawnictwo Salezjańskie (Seria: Educatio), Warszawa 2010.

Kędzierska I., Kędzierski W., *Ekologia a choroby cywilizacyjne*, Polskie Stowarzyszenie Pomocy Dzieciom Chorym na Astmę i Alergię przy Instytucie Gruźlicy i Chorób Płuc, Zespół Pediatryczny w Rabce, Rabka 1995.

Kilbourne E. D., Smillie W. G. (red.), *Ekologia człowieka i zdrowie publiczne* (tłum. J. Leowski, słowo wstępne Z. J. Brzeziński), Państwowy Zakład Wydawnictw Lekarskich, Warszawa 1973.

Klimska A., Klimski M., *Edukacja ekologiczna w polskiej szkole*, *Acta Universitatis Masuriensis* (Episteme 90 (2000)), Wydawnictwo Wszechnicy Mazurskiej, Wydział Filozofii Chrześcijańskiej Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Olecko – Warszawa 2009.

Knaflawska J., *Ekologia i ochrona środowiska* (Seria: Klucz do Ojczyzny), Wydawnictwo Publicat S. A., Poznań 2007.

Konstytucja Rzeczypospolitej Polski z 1997 roku (rozdz. I, art. 5).

Kożuchowski L., *Ochrona bioróżnorodności w Polsce – wyzwaniem dla edukacji. Część II*, [w:] „Wychowanie na co Dzień” (Wydawnictwo Edukacyjne Akapit) 2008, nr 10 – 11 (181 – 182).

Kożuchowski L., *Problem edukacji ekologicznej*, [w:] „Acta Universitatis Nicolai Copernici Pedagogika XVII – Nauki Humanistyczno – Społeczne” 1993, z. 252.

Kramer M., Będkowska H., *Ekologia i ochrona środowiska. Młody Obserwator Przyrody*, Multico Oficyna Wydawnicza, Warszawa 2010.

Kurlak I., *Wybrane zagadnienia problematyki szczęścia w małżeństwie w kontekście relacji interpersonalnych partnerów związku*, [w:] Kałdon B., Kurlak I. (red.), *Uwarunkowania, profilaktyka i resocjalizacja aspołecznych zachowań dzieci i młodzieży*, Wydawnictwo Salezjańskie (Seria: Educatio), Warszawa 2010.

Lange B., O immanentnej interpretacji teorii kwantów, [w:] Dyduch-Falniowska A., Grzegorzczak M., Mirek Z. (red.), *Między niebem a ziemią. Ku etyce ekologicznej*, Kraków 2000.

Latawiec A., Rodzina ekologiczna – co to jest?, [w:] Dołęga J. M., Czartoszewski J. W. (red.), *Ekologia rodziny ludzkiej*, Acta Universitatis Masuriensis (Episteme 7 (2000)), Wydawnictwo Wszechnicy Mazurskiej, Olecko 2000.

Łuszczek A., „Czyńcie sobie Ziemię poddaną” – czy dobrze to zrozumieliśmy?, [w:] Gierek A., Gierek E. (red.), *Ekologia na każdym przedmiocie scenariusze zajęć dla szkoły podstawowej i gimnazjum*, Fundacja Wspierania Inicjatyw Ekologicznych, Kraków 2009.

Marcol A., Przedmowa, [w:] Jurczyk B., *Ekologia – Człowiek – Kościół. Antropologiczny wymiar kryzysu ekologicznego w ocenie Kościoła*, Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Opolskiego, Opole 2002.

Mazur A., Idea „dobrego świata” a ekologia. Aspekty moralno – etyczne edukacji na rzecz ochrony środowiska przyrodniczego, [w:] „Życie katolickie” 1990, nr 2.

Michnowski L., Cywilizacja Życia i Miłości drogą do trwałego rozwoju światowej społeczności, [w:] Jan Paweł II Wielki 18 V 1920 – 16 X 1978 – 2 IV 2005, Acta Universitatis Masuriensis (Episteme 50 (2005)), Wydawnictwo Wszechnicy Mazurskiej, Olecko 2005.

Mounier E., *Chrześcijaństwo i pojęcie postępu* (wybór i opr. J. Zabłocki, tłum. E. Krasnowolska, A. Bukowski, K. Dembińska), Biblioteka Więzi, Warszawa 1968.

Mounier E., *Co to jest personalizm? oraz wybór innych prac* (wybór i red. tomu pierwszego A. Krasieński, wstęp J. Turowicz), Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, Kraków – Warszawa 1960.

Niewęglowski J., *Małżeństwo i rodzina według nauki Kościoła katolickiego*, [w:] Gryżenia K. (red.), *Małżeństwo i rodzina w życiu i rozwoju człowieka*, Wydawnictwo Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa 2009.

Nowak M., *Podmiotowość – jej znaczenie i wartość w pedagogice chrześcijańskiej*, [w:] „Paedagogia Christiana” (Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu) 2009, nr 2 (24).

Ojciec Święty Benedykt XVI, Encyklika Caritas in veritate O integralnym rozwoju ludzkim w miłości i prawdzie do biskupów prezbiterów i diakonów do osób konsekrowanych i wszystkich wiernych świeckich, Wydawnictwo M, Kraków 2009.

Opoka R., Przedszkole, klasa O, [w:] Katechezy ekologiczne. Przedszkole, klasa O. Klasy I – IV, V – VIII. Szkoła średnia (wprowadzenie S. Zięba, R. Andrzejewski, S. Kozłowski), Zakład Ekologii Człowieka Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 1993.

Opoka-Wójtowicz R., Rozwadowska W., Wróblewski Z., Poradnik ekologiczny (przedmowa A. Grzywacz, S. Zięba, R. Andrzejewski), Zakład Ekologii Człowieka Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 1993.

Papuziński A., Edukacja ekologiczna z perspektywy socjalnej kondycji polskiej rodziny (Uwagi na marginesie Narodowej Strategii Edukacji Ekologicznej Przez Edukację Ekologiczną do Zrównoważonego Rozwoju), [w:] Dołęga J. M., Czartoszewski J. W. (red.), Edukacja ekologiczna w rodzinie, Acta Universitatis Masuriensis (Episteme 9 (2000)), Wydawnictwo Wszechnicy Mazurskiej, Olecko 2000.

Pawłowski K., Święta Teresa z Lisieux: księga przyrody metaforą tajemnicy Bożego uniżenia, [w:] Niziński S. (red.), Ekologia a duchowość chrześcijańska, Flos Carmeli Wydawnictwo Warszawskiej Prowincji Karmelitów Bosych, Poznań 2009.

Piotrowski B., Energia odnawialna, [w:] II Międzynarodowa Konferencja Naukowa „Ekologia – Żywność – Zdrowie”, Acta Scientiarum Premysliensia, Wyższa Szkoła Gospodarcza, Przemyśl 2006.

Plenković J., Ekologia humanistyczna wobec globalizacji, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2004.

Pollock S., Ekologia. Poznaj skomplikowane powiązania pomiędzy zwierzętami, roślinami, energią i materią w różnych środowiskach na całym globie (tłum. R. Gołędowski), Wydawnictwo Arkady Sp. z o.o. (we współpracy z Dorling Kindersley Ltd., London), Warszawa 2001.

Romanik A., Dlaczego ekorozwój jest szansą dla Ziemi?, [w:] Gierek A., Gierek E. (red.), Ekologia na każdym przedmiocie scenariusze zajęć dla szkoły podstawowej i gimnazjum, Fundacja Wspierania Inicjatyw Ekologicznych, Kraków 2009.

Romanik A., Jak zachować „rozsądek ekologiczny”? – wspólnie z Umberto Eco zastanawiamy się nad działaniami na rzecz (nie?)ratowania naszej planety, w: tamże.

Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej i Sportu w sprawie określenia standardów nauczania dla poszczególnych kierunków studiów poziomów kształcenia, [w:] Dz. U. z dnia 25 lipca 2002.

Rozwadowska W., Klasy V – VIII, [w:] Katechezy ekologiczne. Przedszkole, klasa O. Klasy I – IV, V – VIII. Szkoła średnia (wprowadzenie S. Zięba, R. Andrzejewski, S. Kozłowski), Zakład Ekologii Człowieka Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 1993.

Sakowicz-Boboryko A., Ekologiczny kontekst efektywności edukacji integracyjnej, [w:] Karpińska A. (red.), Edukacja w procesie przemian, Trans Humana Wydawnictwo Uniwersyteckie, Białystok 2010.

Skalny E., Las kominów, [w:] Gierek A., Gierek E. (red.), Ekologia na każdym przedmiocie scenariusze zajęć dla szkoły podstawowej i gimnazjum, Fundacja Wspierania Inicjatyw Ekologicznych, Kraków 2009.

Solak A. R., Odpowiedzialność nauczycielska w kontekście wychowania młodzieży do odpowiedzialności, [w:] Franczak K., Szpringer M. (red.), Oblicza dojrzałości emocjonalnej dzieci i młodzieży, Wydawnictwo Salezjańskie, Wydział Nauk Pedagogicznych Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa 2009.

Sowa W., Dlaczego zwierzęta opuściły las? Ekologia dla dzieci, Wydawnictwo WAM, Kraków 2003.

Sowa W., Smok czy smog? Ekologia dla dzieci, Wydawnictwo WAM, Kraków 2003.

Symonides E., Ochrona przyrody, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2008.

Szafrański A., Chrześcijańskie podstawy ekologii, Zakład Ekologii Człowieka Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego (KUL Sekcja Filozofii Przyrody i Ochrony Środowiska, Ekologia Humanistyczna pod red. Stanisława Zięby Tom 3), Lublin 1993.

Śpiewające brzdące piosenki – zabawy ruchowe. Tematy: Moja Ojczyzna Ekologia Tańce ludowe (publikacja przeznaczona dla wycho-

wawców przedszkolnych i rodziców dzieci w wieku przedszkolnym). Część 6, Wydawnictwo Grafikom, Poznań 2004.

Świerczek Z., Ekologia – Kościół i Św. Franciszek, Wyższe Seminarium Duchowne OO. Franciszkanów, Drukarnia Narodowa, Kraków 1990.

Święty Franciszek, Pochwała Stworzenia (tłum. L. Staff), [w:] Katechezy ekologiczne. Przedszkole, klasa O. Klasa I – IV, V – VIII. Szkoła średnia, Zakład Ekologii Człowieka katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 1993.

Trzaskowska E., Klasy I – IV, [w:] Katechezy ekologiczne. Przedszkole, klasa O. Klasy I – IV, V – VIII. Szkoła średnia (wprowadzenie S. Zięba, R. Andrzejewski, S. Kozłowski), Zakład Ekologii Człowieka Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 1993.

Tyburski W., Główne kierunki i zasady etyki środowiskowej, [w:] Papuziński A. (red.), Wprowadzenie do filozoficznych problemów ekologii, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Bydgoszczy, Bydgoszcz 1999.

Ustawa Prawo Ochrony Środowiska, [w:] Dz. U. 2001, Nr 62, poz. 627.

Walkowiak W., Edukacja dla zrównoważonego rozwoju, [w:] Skinder N. W. (red.), Materiały X Sympozjum „Postawy proekologiczne u progu XXI wieku”, Stowarzyszenie na Rzecz Ekologii Humanistycznej „EKOS”, Sułów 2008.

Wolna B., Projekty dla Ekolandii, [w:] Gierek A., Gierek E. (red.), Ekologia na każdym przedmiocie scenariusze zajęć dla szkoły podstawowej i gimnazjum, Fundacja Wspierania Inicjatyw Ekologicznych, Kraków 2009.

Woźniakowski J., Moralność i ekologia, [w:] „Więź” 1972.

Wyrostkiewicz M., Ekologia ludzka. Osoba i jej środowisko z perspektywy teologiczno-moralnej, Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 2007.

Zawada M., Święta Teresa od Jezusa: wyjaśnianie Boga i siebie przez przykłady z przyrody, [w:] Niziński S. (red.), Ekologia a duchowość chrześcijańska, Flos Carmeli Wydawnictwo Warszawskiej Prowincji Karmelitów Bosych, Poznań 2009.

Zięba S., Woda zasadą życia, Zakład Ekologii Człowieka Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 1995.

Życiński J., Ułaskawianie natury, Wydawnictwo Znak, Kraków 1922.